

**М. АУЭЗОВДУН
АЛГАЧКЫ ДҮЙНӨ ТААНЫМЫНДАГЫ
КАРАМА-КАРШЫЛЫКТАР ЖАНА
КЫРГЫЗ ЖАНА ОРТО АЗИЯ АДАБИЯТЫНДАГЫ
АБАЛ**

М.Ауэзовдун балалык чагы жана өспүрүмдүк курагы жана анын алгачкы чыгармачылыгы менен таанышкан адам бир нерсени байкайт. Ал жаш Мухтардын дүйнө таанымындагы карама-каршылыктар болуп саналат. Анын өзү бирде орто кылымдан бери Орто Азия чөлкөмүн кучагына алып, анда болуп жаткан саясий жана маданий турмушка өзүнүн идеологиялык да, философиялык да үстөмдүгүн жүргүзүп келген ислам дини менен маданиятына артыкчылык берсе, бирде XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Орто Азия чөлкөмүндө жашаган

элдер өздөрүнүн баштапкы жашоо-турмушунун негизи болгон көчмөн турмушту чанып, басып алган орустар аркылуу өзүнүн артыкчылыгын көрсөткөн отурукташкан турмушка ык алгандыгы менен коштолот. Тактап айтканда, жаш Мухтар эс тарткандан тарта көчмөн турмуштун ийлигиктери менен кемчилдиктерин бирдей байкап, анын баалуулуктары эмнеде тураарын так айырмалап чонойсо, экинчи жагынан орустардын баскынчылык саясаты менен кошо келген отурукташкан турмуштун оң жана терс жактарын эрте түшүнө баштайт.

Мындай көрүнүш бир гана М.Ауэзовго тиешелүү болбостон, прогрессивдүү ой жүгүрткөн ошол мезгилдин алдыңкы муунуна ошондой мүнөздүү болуп, алардын баары акыр-аягында бары бир жазуу-сызууга таянган оторчулук жеңе тургандыгын түшүнө баштаган десек болот. Мындай түшүнүк улам кийинки жаштардын орус маданиятына жакындаосуна гана шарттабастан, эл арасында бири-бирине карама-каршы турган, ошол эле учурда бири-бири менен биримдикте өнүккөн жазуу-сызуу өнөрүнүн эки маданиятын калыптандырганын көрүүгө болот. Ал маданияттын эл үчүн баалуулугу бирдей болгону менен таянган философиясы, турмуш чындыгын кабылдаган дүйнө кабылдоосу эки башка болгону талашсыз. Ырас, эки башка дүйнө таанымдан түптөлгөндүктөн, ар бир турмуш чындыгына эки башка мамиле кылып, бирин-бири танууга аракет кылганы менен экөөнүн максаты окшош болгону байкалат. Тагыраак айтканда, ар биринин алдында элди эркиндикке чыгаруу, кор болгон жана басынып жашаган калкты ошол турмуштан куткаруу сыяктуу миссия жашап тургандыктан, мындай максатка ар бири өзү тарабынан мамиле кылып, ошол эле бирин-бири танууга аракет кылганын белгилей кетүүгө тийишпиз.

Жаш Мухтардын дүйнө тааным толугу менен кучагына алган мындай көрүнүш анын жеке өзүнө гана таандык болбостон, Орто Азия элдеринин адабий, эстетикалык жана философиялык ой жорумун камтыганы менен айырмаланат. Ырас, мындай дүйнө кабылдоо Орто Азия элдеринде бир кылка жүрбөгөнү менен болуп келгендиги талашсыз чындык. Казак эли орустар менен бир топ жыл эртерээк аралашып калгандыктан, орус эли тутунган жашоо образынын артыкчылыгын мурдараак баамдаса, кыргыз, өзбек, тажик сыяктуу элдер ошол жылдарда деле бул чөлкөмдө боло турган бардык жаңылыктын негизин ислам дини менен байланыштырып, өздөрүнүн коомду жаңырта турган билимин толугу менен ошол диний окуунун негизинде карап келгендиги байкалат. Маселен, кыргыз жергесинде совет бийлигин, аны менен кошо келген кыргыз маданиятын жана агартуу системасын түзгөн сабаттуу чөйрө “молдолордон” тургандыгын да ушул аркылуу түшүндүрүүгө болот. Ушул көрүнүш бир гана кыргыз элине мүнөздүү болбостон, өзбек жана тажик элдерине да таандык болгонун бул жерде айтпай кетүүгө болбойт.

Кыргыз эли совет бийлиги орногондон тарта ислам дини менен байланышкан маданиятынан баш тартып, тез эле орусташып кеткен болсо, өзбек жана тажик элдери бул багыттагы маданий-адабий булактарын советтик диктатура кыйраганга чейин белгилүү өлчөмдө сактап келгенин жокко чыгара албайбыз. Ал эми казак эли орус маданиятын жогору баалап, бардык жаңыланууну тикелей ушул маданият, андагы адабий баалуулуктар менен байланыштырып келгендиктен, ошол мезгилде улуттук маданий жана адабий дөөлөттөрдү түптөгөн казак интеллигенциясы дээрлик “бир бутун” орус маданиятына коюп, андан “таканчык алып” турган. Орто Азия чөлкөмүндө XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта өтө тездик менен түптөлө баштаган бул эки башталмага токтолуп, алардын аз болсо да бул жерде элесин түзүп жатканыбызга себеп мына ушул эки өзөктүү булак бир эле Орто Азияга эмес, социалисттик көркөм ойлоонун зор үлгүсүн дүйнө жүзүнө көрсөтө алган М.Ауэзов-

дун дүйнө таанымын, адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосун түптөп жана калыптандырып отурат. Анын өмүр таржымалын изилдеп, чыгармачылыгынын калыптануусуна токтолгон кимиси болбосун Мухтар Ауэзов балалык кезинде Абай Кунанбаевдин ырларын окуп чоңойгонуна басып коюшат. Ошол эле мезгилде алардын баары жаш Мухтар айылдык молдо Мурсейттен окуганын, агасы Касымбек качан хазретти Камаллединден окуп, диний дүйнө таанымга оой баштаганда Семипалатинскидеги орус мектебине алып кеткенин учкай баяндашат. Анын чыгармачылыгына кайрылып, терең маани берген адам байкабай койбойт, маркум атасы Омархандын керээзин аткарыш үчүн Касымбек Мухтарды мусулман эмес, орус мектебине берет. Атасы Мухтарды өзү тирүү кезинде мусулман мектебинен окуткусу келбеди беле, эмне үчүн Касымбек аны орус мектебине тапшырып салды деген объективдүү суроо коюлбай койбойт. Бир караганда бул атасынын иниси Касымбектин жеке каалоосу катары көрүнгөнү менен ал жерде ошол мезгил үчүн маанилүү роль ойногон коомдук-социалдык кырдаал жатканын ким болбосун байкайт. Анткени мындай көрүнүш бир гана ошол мезгилде казак элине гана мүнөздүү болбостон, кыргыз элине да тиешелүү экендигин ошол мезгилдеги коомдук социалдык турмуш, андан өсүп чыккан Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, ж. б. ушул сыяктуу “молдолор” башында турган кыргыз кол жазма адабиятынын өкүлдөрү далилдеп турат. Ал алар менен аларга кыргыз адабиятына удаалаш келип кирген К.Тыныстанов, С.Карачев башында турган муундун адабий чыгармачыл ишмердүүлүгү орусташа баштаган маданияттын “үлгүсүн” ачыктап берет.

Эгер кыргыз адабиятында орун алган эки адабий доордун ушул тогошкон жери таптакыр бириктирип тургандай, катарлаш келген ушул эки муун адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоосу боюнча бири-бири менен таптакыр келишпегендей таасир калтырса, М.Ауэзовдун чыгармачылыгында бул эки дүйнө кабылдоо карама-каршылыктуу, бирок бирин-бири толуктап турганы менен айырмаланат. Маселен, Мухтардын атасы Омархан өз доорундагы алдыңкы көз караш менен карап баласын мусулман медресесине бергиси келсе, ал эми анын иниси Касымбек агасынын козу откондон кийинки коомдук-социалдык абалга таянып, жаш Мухтарды орус мектебине тапшырып отурат. Бул көрүнүш бизге көп нерсени туюндурат, б. а. Семипалатинскидеги орус мектебине берип жаткан малда Касымбек Мухтарды чыгаан жазуучу болот деп ойлобосо керек, болгону өз заманынан артта калбай, ошол доордун прогрессивдүү дүйнө таанымында чоңоюп, билим алуусуна кам көргөн десек болот. Ушул мезгилге чейинки илимий-теориялык адабиятта берилип келе жаткандай ошол мезгилде Орто Азияда орун алган диний мектептер исламга таандык диний түшүнүктөрдү жаттатуу менен чектелбестен, өз дооруна тиешелүү маданий-эстетикалык баалуулуктарды калыптандырганын биз ошол мезгилдеги “молдолор” - алардын дүйнө кабылдоо түшүнүктөрү, өздөрү жашаган доордун көркөм элесин тарта алган чыгармаларынын көп түрдүүлүгү жана ошол чыгармаларда орун алган адабий-эстетикалык дүйнө кабылдоонун эл арасына кеңири тараган кол жазма адабиятынын үлгүлөрү аркылуу билебиз.

Дагы бир маанилүү жагдай мына ушул “молдолордун” чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш диний ишенимдеринин бирдей эместигине карабастан, алардын баары ошол мезгилде орун алган эл турмушун өз чыгармаларын чагылдырып, калк башына түшкөн мүшкүл кайдан келип жатканын далилдөөгө аракеттенишип, негизинен коомдук-социалдык турмушта орун алган оорчулукту жоюу, элди мындай кыйынчылыктан арылтуу маселелерине байланыштуу өз ойлорун көркөм чыгармалары аркылуу, өзгөчө образдуулук менен берүүгө аракеттенсе, андан кийинки орус маданиятынын таасиринде чонойгон К.Тыныстанов башында турган муунда өз чыгармаларында мына ушул миссияны аткарууга аракеттенген. Ырас, бул эки муундун көркөм адабиятта көтөргөн проблемалары бир болгону менен реалдуу турмуш чындыгына, ал чындыкты көркөм кабылдоо жагынан кескин айырмачылык бар экендигин да бул жерде айтпай коюуга болбойт. Мисалы, “молдолор” дал ушундай турмуш болуп калуусуна Россиянын колониялык-баскынчылык саясаты күнөөлүү десе, ал эми орус маданий жана адабий баалуулуктары менен азыктаган А.Байтурсьнов, К.Тыныстанов сыяктуулар андагы кыйынчылык турмуштун себептерин көчмөн цивилизациядан, өзгөчө дүйнө кабылдоо жагынан ага болуп турган диний-дидактикалык эрежелерден издешкен. Реалдуу турмушту корком-образдуу кабылдоо, андай дүйнө таанымды өз чыгармаларында чагылдыруу боюнча бул эки муундун өкүлдөрү бири-биринен кескин айырмаланып турса, М.Ауэзовдун чыгармаларында эки дүйнө кабылдоо жуурулушуп, бири-бири менен өтмө катар байланышта туруп, андагы ийгиликтер менен кемчилдиктер кадим турмуштун өзүндөй реалдуу чагылып турат.

Табиятынан зор сүрөткер М.Ауэзов бала кезинен тарта өзү көргөн ошол турмушту реалдуу чагылдырууга аракеттенет, тигил же бул идеяга артыкчылык бербестен, болгонун болгондой сүрөттөөгө, эмне көрсө, ошону эл, окурман чөйрө өзү таанып билгидей даражада берүүгө умтулат. Ошондуктан болсо керек анын алгачкы чыгармаларында Орто Азия элдеринде кол жазма адабият аркылуу тараган идеялык-эстетикалык түшүнүктөр, б. а. жергиликтүү элдин жакшы жашоосун камсыз кылууга мүмкүн болгон кырдаалдар, элдин тиричилигине оорчулук алып келген социалдык шарттар, анда тиричилик өткөргөн карапайым элдин ой жорумдары, элеттик көз карашка мүнөздүү болгон адам психологиясы, алдыны карай умтулган жаштардын дүйнө кабылдоосу, аларды мындай ой жорумга алып келген күнүмдүк пендечилик, андан соң башкысы эмне экенин таппай башаламан турмуш кечирген калктын жашоо образы, ошондой эле элдин бактылуу жашоо-турмушка карата эңсөөлөрү, кыялдары, эркин жана бакубат жашоого болгон түрдүү кызыкчылыктар кеңири масштабда көркөм сүрөттөлөт. Элестүү алганда тоо башынан салаалап агып келген булактар бир өзөнгө бириккендей Орто Азия чөлкөмүн кучагына алган түрдүү философиялык көз караштар, реалдуу чындыкты таанууга аракет кылган дүйнө кабылдоо М.Ауэзовдун адабий чыгармачыл өнөрканасына топтоло баштагандыгы ачык байкалат. Колуна калем кармаган жаш Мухтар өзүнүн алгачкы чыгармаларында эле мындай көркөм-эстетикалык, рухий-маданий сапатка ээ болду деш чынында туура болбойт. Ал чыгармачылыгын баштап, алгачкы чыгармаларын окурман журтка тартуулап жаткан маалда Орто Азияда түрдүү чыгармалары менен таанылган зор таланттар жашагандыгын, алар өздөрүнүн уникалдуу чыгармалары менен адабий аренада башкаларга “көлөкө түшүрүп” тургандыгын эстен чыгарууга болбойт. Андай залкарлардын арасына колуна эми гана калем кармап, “тырмак

алды” чыгармаларын адабий коомчулукка сунуштап жаткан М.Ауэзовду катар коюуга болбостугу да анык.

Анын ошол жылдарда жазылган алгачкы чыгармалары менен танышкан окурман мына ушул жерден бир нерсени байкайт, ал М.Ауэзов башкалардан айырмаланып, өзүнүн чыгармаларын жаратууда, ошол эле мезгилде түрдүү басма сөз тармактарында жарыяланган пикирлеринде, макалаларында реалдуу турмуш чындыгына панорамалуу кароого аракеттенет. Балким бул жазуучунун талантынын өзгөчөлүгүдүр, балким дүйнө кабылдоодогу сапаттык айырмачылыктыр, балким сүрөткер катары М.Ауэзовдун чеберчилигидир, айтор анын чыгармачылыгын өзгөчөлөнтүп турган белги ушунда турат, алгачкы чыгармаларынан тартып ар бир чыгармасында идеялык-эстетикалык мазмунду кеңири камтыгандыгы болуп саналат. Анын чыгармачылыгын ар тараптуу изилдеген Д.Кунаев бул жөнүндө пикирин томокчудой жазат: “Имеется эти идеи определены начало творческого пути Ауэзова. Его первые произведения, созданные в переломном 1917 году, были посвящены народу, рассказы и повести проникнуты заботой о народе, его страданиями и болью. В них молодой писатель остро высвечивает противоречия и пороки феодализма. Но не только ради разоблачения отживающих порядков и норм жизни создал их автор. Он хотел подвести читателя к мысли, что пороки и пережитки в жизни общества не исчезнут сами собой, нужна повседневная, гражданская, социальная борьба с ними” [1].

Ырас, М.Ауэзовдун алгачкы чыгармаларынан тарта эле мына ушундай кеңири жана масштабдуу ой жүгүртө баштаганына окумуштуулар түрдүү көз карашын билдирет. Айрымдары аны жазуучунун адабий-көркөм чыгармалары менен байланыштырса [2], кээ бирлери анын бөлөктөрдөн айырмаланган ойчулдугуна [3], башкалары анын адабий сынчылык касиетине [4] жалгаштырышат. Анын адабий ишмердиги, чыгармачылык баскан жолу XIX жана XX кылымда Орто Азия эли басып өткөн тарыхый жолду жана адабий-маданий көркөм дөөлөттөрдүн пайда болуу, ошондой эле калыптануу этабын толугу менен өз боюна сиңирип тургандыктан, жогоруда айтылган көз караштардын таянган белгилүү бир чындыгы тургандыгын айтпай кетүүгө болбойт.

М.Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашында өзү жашаган доорлордун элеси гана сакталып турат деш анын адабий-эстетикалык көз карашын, аны менен катар адабий-эстетикалык жактан Орто Азия жана Казакстан адабиятына тийгизген таасирин жокко чыгаргандык болуп саналат. Анткени анын алгачкы чыгармаларынан тарта аталган чөлкөмдө жүрүп жаткан адабий-эстетикалык кубулуштар толук орун алып, ал тургай ошол мезгилде ал жерде жайгашкан элдердин адабиятына мүнөздүү оош-кыйыштар толугу менен М.Ауэзовдун чыгармаларында ырааттуу орун алып келген. Эгерде XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта Орто Азия элдеринде орус маданиятына кандай тартылуу жүрүп башталган болсо, биз аны М.Ауэзовдун чыгармачылыгынан толук көрөбүз. Бирок Д.Кунаев белгилегендей, жаш Мухтар Семипалатинскиге барып, беш жылдык орус мектебин окуп, орус жана Батыш адабияты менен тааныша калып эле көчмөн турмуштан отурукташкан турмуштун маданий артыкчылыгын сезе калган эмес [5], ал ошол мезгилде эл башынан кечирген бардык турмуш-тиричиликти, коомдук жаңыланууларды, социалдык өзгөрүүлөрдү жана руханий-материалдык кубулуштарды талдоо аркылуу акырындап кабылдап, ошол эле мезгилде коомчулукта болуп жаткан көрүнүштөргө баа берүү аркылуу өсүп жетилип отурганы байкалат.

Биздин жеке баамыбызда М. Ауэзовдун адабий-эстетикалык көз карашынын өзгөрүүсүнө биринчи кезекте өзү жашаган айыл менен окуп жаткан шаарынын ортосундагы социалдык жана маданий айырмачылык манаилүү роль ойногон сыяктанат. Мындай контрасттык турмуштун ал бир гана социалдык айырмачылыкты байкабастан, турмуш чындыгына карата мамилени, адамдык ой жорумдагы өзгөчөлүктү, пендечиликти таанып билүүнүн сапаттык касиетин – уруучулукта жашаган көчмөндөрдүн араздашуусун, жаатташкан чабышууларды, бирин-бири кордогон теңсиздикти, патриархалдык мамилелерди, феодализм менен капитализмдин ортосундагы адамдык жана маданий баалуулуктарга болгон бөтөнчөлүктөрдү андаштырууга жетишет. Бир караганда мындай дүйнө тааным М.Ауэзовдун жеке өзүнө гана таандык болсо, экинчи жагынан дүйнө таанымдагы мындай көрүнүш ошол мезгилдеги кыргыз жана Орто Азия

элдерине жалпы мүнөздүү адабий кубулуш болуп саналат. Ырас, М.Ауэзовдун чыгармачылыгында ал ички карама-каршылыкка ээ болуу менен бирге диалектикалык карым-катышта өнүккөнүн көрсөтө алат.

Адабияттар

1. Кунаев, Д.А. Мухтар Ауэзов и русская литература. – Алма-Ата, 1992, 23-бет.
2. Лизунова Е.В. Мастерство Мухтара Ауэзова. – Алма-Ата, 1968; Ахметов З.А. Поэтика эпопеи “Путь Абая” в свете истории её создания. – Алма-Ата, 1984.
3. Тайжанов А.Т. Мухтар Ауэзов – мыслитель. – Алма-Ата, 1991.
4. Сыздыков К. Мухтар Ауэзов – литературный критик. – Алма-Ата, 1973.
5. Кунаев, Д.А. Мухтар Ауэзов и русская литература. – Алма-Ата, 1992. - 96 с.